TURKISTON MUXTORIYATINING TUGATILISHI JARAYONIDA SOVET HOKIMIYATINING MAHALLIY AHOLIGA NISBATAN QATAG‘ON SIYOSATI

Turon universiteti Andijon filiali
Tarix Magistr 2- bosqich talabasi
Haydarov To’lanboy
tolaboyadqohorf@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Turkiston Muxtoriyatining tugatilishi sharoitida mahalliy aholiga qarshi qo‘llangan siyosiy va qurolli majburlash amaliyotlari tahlil qilinadi. O‘zbek, rus, ingliz va fransuz tillaridagi tadqiqotlar tarixiy-qiyosiy usul hamda manbashunoslik tanqidi asosida o‘rganildi. Muxtoriyatni tan olmaslik, harbiy bosim, ommaviy zo‘ravonlik va mulkiy xavfsizlikning buzilishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida ajratildi. Qo‘qondagi qirg‘in ko‘lami haqidagi baholar aniq ro‘yxatga asoslangan hisobdan farq qilishi ko‘rsatildi. Muallif siyosiy muqobillikning bostirilishi bilan aholiga qarshi jazo amaliyotlari o‘rtasidagi bog‘lanishni asoslaydi. Xulosalarda harbiy qarshilik, tinch aholi taqdiri va hokimiyatning javobgarligi alohida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston Muxtoriyati, Qo‘qon fojiasi, 1918-yil fevral, sovet hokimiyati, qatag‘on, tinch aholi, tarixiy manba.

Аннотация. Исследуются политические и вооружённые практики принуждения местного населения при ликвидации Туркестанской автономии. На основе исторического сравнения и критики источников сопоставлены исследования на узбекском, русском, английском и французском языках. Непризнание автономного правительства, военное давление, массовое насилие и нарушение имущественной безопасности рассматриваются как взаимосвязанные процессы. Оценки числа погибших отделены от

документально подтверждённого поимённого учёта. Автор обосновывает связь подавления политической альтернативы с карательными действиями, разграничивая вооружённое сопротивление, судьбу гражданского населения и ответственность органов власти.

Ключевые слова: Туркестанская автономия, Кокандская трагедия, февраль 1918 года, советская власть, репрессии, гражданское население.

Abstract. This article examines political and armed coercion against the local population during the destruction of the Turkestan Autonomy. Historical comparison and source criticism are applied to scholarship in Uzbek, Russian, English and French. The refusal to recognize the autonomous government, military pressure, mass violence and insecurity of property are identified as interconnected processes. Casualty estimates are distinguished from verified individual records. The author links the suppression of a political alternative to punitive practices while separately assessing armed resistance, civilian suffering and the responsibility of the authorities.

Keywords: Turkestan Autonomy, Kokand tragedy, February 1918, Soviet power, repression, civilian population, historical sources.

Kirish

Turkiston Muxtoriyatining 1918-yil fevralida kuch bilan tugatilishi mahalliy siyosiy vakillik va yangi sovet hokimiyati o‘rtasidagi ziddiyatning eng keskin namoyon bo‘lishlaridan biridir. Qo‘qondagi harbiy amaliyotlar hukumat faoliyatini to‘xtatish bilan birga shahar aholisi hayoti, mol-mulki va xavfsizligiga og‘ir zarba berdi. Ushbu voqeani tushuntirish uchun siyosiy qaror, jang harakati va tinch aholiga qarshi zo‘ravonlikni farqlash, keyin esa ularning qanday bog‘langanini aniqlash lozim.

A. Xolid 1917-yil Turkiston siyosatidagi mustamlakachilikdan qolgan vakillik tengsizligini tahlil qilib, mahalliy aholining inqilobiy boshqaruvdan chetlatilishiga

e’tibor qaratadi [1]. M. Buttino esa hokimiyat, etnik chegaralar, resurslar ustidan nazorat va fuqarolar urushi munosabatlarini tadqiq etadi [3; 4]. O‘zbek tarixshunosligida Muxtoriyat rahbarlari taqdiri, qurolli tajovuz hamda milliy matbuot guvohliklari yoritilgan [5; 6; 8]. Mazkur yondashuvlarni qiyoslash fojianing siyosiy mexanizmlari bilan aholi boshdan kechirgan oqibatlarni bir tadqiqotda bog‘lashga imkon beradi.

Maqolaning maqsadi Muxtoriyatni tugatish jarayonida qatag‘onning namoyon bo‘lish shakllarini aniqlash va ularga oid dalillarning ishonchlilik chegarasini baholashdir. Asosiy savol siyosiy raqibni tan olmaslik qanday sharoitda aholining keng qatlamlariga qarshi majburlash amaliyotiga aylanganidan iborat. Tadqiqotning ilmiy hissasi siyosiy chetlatish, harbiy bostirish va fuqaroviy hayotning izdan chiqishini alohida tahlil qilib, ular o‘rtasidagi bog‘lanishni manbalar asosida ko‘rsatishda namoyon bo‘ladi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotning asosiy davri 1917-yil oxiri va 1918-yil fevralidir. Keyingi oylar faqat bevosita oqibatlarni tushuntirish uchun olindi. “Sovet hokimiyati” atamasi ushbu davrdagi Toshkent o‘lka Xalq Komissarlari Soveti va u bilan bog‘liq mahalliy tuzilmalarni anglatadi. 1922-yilda tashkil topgan SSSRning keyingi boshqaruv tizimi 1918-yil voqealariga ko‘chirilmaydi. “Qatag‘on” siyosiy raqib va uni qo‘llovchi muhitga qarshi chetlatish, ta’qib, qurolli jazo va mulkiy majburlash amaliyotlarini ifodalovchi tarixiy-tahliliy tushuncha sifatida ishlatildi.

Daliliy baza ilmiy monografiyalar, taqrizli maqolalar va 2017-yilgi ilmiy to‘plamda tahlil qilingan davriy matbuot hamda xotira materiallaridan tuzildi. O‘zbek, rus, ingliz va fransuz tilidagi ishlar tanlandi; barcha tillardagi nashrlar to‘liq qamrab olindi, degan da’vo qo‘yilmaydi. Gazeta va ishtirokchi xotiralarining tadqiqotlarda keltirilgan parchalari vositali guvohlik sifatida baholandi. Arxiv

fondlarida yangi izlanish o‘tkazilmagan, hujjatlarning tekshirilmagan shifrlari mustaqil dalil sifatida kiritilmagan.

Tarixiy-qiyosiy usul mualliflar xulosalarini solishtirishda, manbashunoslik tanqidi esa xabar muallifi, yozilish vaqti, siyosiy pozitsiyasi va boshqa matnga qaramligini aniqlashda qo‘llandi. Qurbonlar haqidagi baholar jangchilar, tinch aholi, shahar va uning atrofi kabi hisob birliklari bo‘yicha tekshirildi. Eski va yangi taqvim o‘rtasidagi 13 kunlik farq hisobga olindi: 1917-yil 27-noyabr eski uslubda 10-dekabrga to‘g‘ri keladi. Fevral voqealari uchun quyida yangi uslub sanalari ishlatiladi. Tanlangan ma’lumotlardan yangi demografik hisob yoki statistik sababiy model tuzilmadi.

Natijalar

Muxtoriyat 1917-yil 27-noyabrda (yangi taqvimda 10-dekabr) Qo‘qondagi IV favqulodda musulmonlar qurultoyi doirasida tashkil topdi. Uning dastlabki loyihasi demokratik federativ Rossiya tarkibidagi hududiy muxtoriyatga asoslangan edi [2, 73–74-b.]. Shu sabab uni boshidanoq tashqi davlatga tayangan ajralib chiqish harakati sifatida tavsiflash dastur mazmunini soddalashtiradi. Mahalliy siyosiy elita boshqaruvda qatnashishning muqobil shaklini taklif qilgan. Hukumatda Muhammadjon Tinishboyev va keyinchalik Mustafo Cho‘qay rahbarlik qilgan davrlar farqlanadi.

I. B. Bochkareva mahalliy bolsheviklarning musulmon aholi vakillarini o‘lka boshqaruviga jalb etishdan bosh tortishini ziddiyatning muhim omili deb baholaydi [7, 193–202-b.]. Bu siyosiy chetlatish sinfiy shiorlarning amaliy qo‘llanishi bilan mahalliy vakillik talabi o‘rtasidagi uzilishni ko‘rsatadi. Biroq “mahalliy aholi” yagona siyosiy guruh bo‘lmagan: jadidlar, ulamolar, savdogarlar va boshqa qatlamlar o‘rtasida ham kelishmovchiliklar mavjud edi. Vakillik tengsizligini aniqlash bu ichki tafovutlarni inkor etishni talab qilmaydi.

R. Shamsutdinov va Sh. Karimov 1918-yil yanvaridagi o‘lka sovetlari qurultoyi Muxtoriyat hukumatini tan olmagani va uning rahbarlarini hibsga olish talablari bilan chiqqanini ko‘rsatadi [6, 63–64-b.]. Bunday qaror siyosiy bahs uchun maydonni toraytirgan. Bizningcha, bu bosqichda raqibning dasturiga munosabat uning qonuniy siyosiy subyekt sifatida mavjud bo‘lish huquqini rad etish bilan almashgan. Qatag‘on mexanizmining siyosiy sharti aynan shu jarayonda ko‘rinadi.

1918-yil fevralida Qo‘qonga qarshi kuch ishlatish keskinlashdi. Q. Rajabov yangi taqvim bo‘yicha 14-fevralda Farg‘ona viloyatida harbiy holat e’lon qilingani, 19–21-fevraldagi o‘qqa tutish va 22-fevralda sovet hokimiyatini tan olish shartlarini qayd etadi [5, 46–47-b.]. Ushbu ketma-ketlik siyosiy bosimning harbiy majburlashga aylanishini ko‘rsatadi. Sanalarni voqeaning boshlanishi, asosiy hujum va bo‘ysunish kelishuvi sifatida ajratish “Muxtoriyat qaysi kuni tugadi?” savolidagi ayrim tafovutlarni tushuntiradi.

Tadqiqotlarda Toshkentdan yuborilgan qismlar, mahalliy qizil gvardiyachilar hamda ular bilan hamkorlik qilgan qurolli guruhlar ishtiroki qayd etiladi [6, 68–70-b.]. Ayrim dashnoq otryadlarining ishtiroki haqidagi xabarlar ham aniq harbiy tuzilmalarga tegishlidir. Bu xabarlarni biror millatning barcha vakillariga nisbatan ayblovga aylantirish tarixiy javobgarlikni noto‘g‘ri umumlashtiradi. Harakatlarni ularni amalga oshirgan qismlar, qo‘mondonlik va qaror qabul qilgan organlar kesimida baholash lozim.

A. Xolid Muxtoriyatning qurol-yarog‘ va tayyorlangan qo‘shin jihatidan zaifligini, hujum oqibatida Qo‘qon Eski shahrining katta qismi yonib ketganini ko‘rsatadi [2, 77-b.]. Harbiy imkoniyatlarning tengsizligi hujum natijasini tushuntiradi, ammo tinch aholiga yetgan zararni jangchilarning mag‘lubiyati bilan birlashtirishga asos bermaydi. Shahardagi uy-joy va xo‘jalik makonining vayron bo‘lishi urushdan tashqaridagi kishilarning ham hayotiy sharoitini izdan chiqargan.

Shu jihat voqeani faqat ikki qurolli kuch to‘qnashuvi sifatida talqin qilishning cheklanganini ochadi.

Qurbonlar soni bo‘yicha ehtiyotkor baho zarur. Rajabov Qo‘qonda uch kun davomida o‘n mingdan ortiq kishi o‘ldirilgani haqidagi bahoni keltiradi [5, 47-b.]. Buttino fransuz tilidagi tadqiqotida qizil gvardiyachilarning Qo‘qondagi hujumida minglab odamlar o‘ldirilganini qayd etadi [4, 196-b.]. Birinchi xabar muayyan miqdoriy baho, ikkinchisi esa umumiy ko‘lamni bildiradi. Ularni bir xil aniqlikdagi mustaqil ro‘yxatlar deb qabul qilib bo‘lmaydi. Ushbu maqolada o‘n minglik baho manbaga tegishli ko‘rsatkich sifatida berilib, tekshirilgan yakuniy jami son deb olinmadi.

Yo‘qotishlarni tekshirishda hududiy va vaqt chegarasi muhim: Qo‘qon shahrining o‘zi, atrof qishloqlar, jang kunlari yoki keyingi kasallik va ochlik oqibatlari turli hisoblarni hosil qiladi. Jangchi va qurolsiz fuqaro ham alohida qayd etilishi kerak. Biz foydalanayotgan nashrlar bunday mezonlarda tuzilgan to‘liq shaxsiy ro‘yxatni taqdim etmaydi. Demak, ommaviy o‘lim va vayronagarchilikni tasdiqlovchi dalillar bilan qurbonlarning aniq soni haqidagi bilim darajasini farqlash lozim. Sonning noaniqligi qayd etilgan zo‘ravonlikni shubha ostiga qo‘yish uchun asos emas.

Zo‘ravonlikka doir xabarlar turli pozitsiyadagi matnlarda uchrashi e’tiborlidir. Shamsutdinov va Karimov nashrida sovet harbiy ishtirokchilari xotiralaridan uylar va oziq-ovqat omborlarining yonishi hamda qo‘shinlar harakati haqidagi parchalar keltiriladi [6, 69–70-b.]. Ularning o‘zini oqlovchi tili tanqidiy o‘qishni talab qiladi. Shunga qaramay, bu parchalar mahalliy matbuotdagi vayronagarchilik xabarlarini boshqa nuqtai nazardan qiyoslashga imkon beradi. Bevosita ko‘rilmagan asl xotira matni esa mazkur maqolada mustaqil o‘rganilgan manba sifatida ko‘rsatilmaydi.

Qatag‘onning iqtisodiy tomoni hokimiyat uchun kurashning moddiy asoslariga tegishli edi. Buttino ruscha monografiyasida Qo‘qon banklari milliylashtirilishi va

hisoblar bloklanishi Muxtoriyatning moliyaviy imkoniyatlarini qisqartirganini ko‘rsatadi [3, 250-b.]. Mazkur chora hukumatni mablag‘dan uzish bilan birga unga yordam berishi mumkin bo‘lgan shahar qatlamlariga ham ta’sir qilgan. Biroq rasmiy milliylashtirish qarori, askarlar talonchiligi va shaxsiy tovlamachilik bir xil hodisa emas; ularning ijrochisi va tartibi alohida aniqlanishi kerak.

A. Mingnarov milliy matbuotdagi Qo‘qon ahvoli haqidagi xabarlarni tahlil qilib, mol-mulkni tortib olish va javobgarlikning yo‘qligiga doir guvohliklarni keltiradi [8, 141–142-b.]. Bu materiallar fuqarolarning huquqiy himoyasi zaiflashganini ko‘rsatadi. Rajabov qayd etgan 22-fevral kelishuvida aholi tomonidan o‘lka sovet organlarini tan olish sharti mavjud [5, 47-b.]. Bizningcha, bu talabni vayron qilingan shahardagi kuchlar nisbatidan ajratib bo‘lmaydi: siyosiy bo‘ysunish o‘zaro teng muzokara sharoitida yuz bermagan.

Tanlangan dalillar uch tahliliy bosqichga jamlandi. 1-jadvaldagi umumlashtirish har bir zo‘ravonlik oldindan yagona reja bilan boshqarilganini anglatmaydi. U siyosiy qaror bilan uning amaliy oqibatlari o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatadi.

Muhokama

Olingan natijalar qatag‘onni faqat hukumat a’zolarining hibsga olinishi bilan cheklash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Siyosiy muqobilni yo‘qotish shaharni qurolli nazoratga olish va unga tayanch bo‘lishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy muhitni zaiflashtirish bilan birga kechgan. Shu sabab mahalliy aholining siyosiy maqomi, kundalik xavfsizligi va mol-mulki bir-biriga bog‘liq masalalar sifatida ko‘rilishi lozim. Bunda qo‘shin qo‘mondonligining qarorlari, ayrim guruhlarning tashabbusi va nazoratdan chiqish holatlari o‘zaro farqlanadi.

Siyosatning qasddan amalga oshirilgan jihatlari bilan uning barcha oqibatlarini birlashtirmaslik kerak. Hukumatni tan olmaslik, hibsga olishni talab qilish va qurolli

kuch yuborish siyosiy tanlov bo‘lgan. Har bir qotillik yoki talonchilikning aynan qaysi buyruqqa asoslangani esa boshqa daliliy savoldir. Tekshirilgan materiallar markaziy Rossiya hukumatining har bir mahalliy zo‘ravonlik bo‘yicha bevosita buyrug‘ini aniqlashga imkon bermaydi. Biroq bu cheklov o‘lka sovet hokimiyati va uning qurolli tuzilmalari faoliyatini baholashni bekor qilmaydi.

Muxtoriyat ichidagi kelishmovchiliklar va mudofaa kuchlarining zaifligi mag‘lubiyat sharoitini tushuntiradi. Ular tinch aholining o‘ldirilishi yoki mol-mulkining talanishiga oqlov bo‘la olmaydi. Aholining bir qismi jangga qatnashgani butun shaharni bir xil harbiy nishon sifatida tasavvur qilishga asos bermaydi. Tarixiy javobgarlikni aniqlash uchun ishtirok, qaror va jabrlanish holatlarini shaxs hamda tashkilot darajasida tekshirish zarur. Shunda siyosiy va etnik umumlashtirishlar o‘rnini aniqlashtirilgan dalillar egallaydi.

Buttino Qo‘qon qirg‘inidan keyingi qo‘rquvni sovet organlarining qishloqlarda tayanch topishdagi qiyinchiliklari bilan bog‘laydi [4, 196-b.]. Bu zo‘ravonlik hokimiyatga ishonchni yemirganini tushuntirishga yordam beradi. Biroq keyingi qurolli harakatni faqat bitta voqea natijasi deb olish mumkin emas: resurslar tanqisligi, avvalgi mustamlakachilik munosabatlari va mahalliy raqobatlar ham hisobga olinishi kerak. Qo‘qon voqealarining ahamiyati bu omillar orasida siyosiy murosaga bo‘lgan umidning keskin zaiflashganini ko‘rsatishidadir.

Tadqiqotning cheklovi yangi arxiv materiallari va qurbonlar shaxsiy ro‘yxatiga tayanilmaganidadir. Keyingi ishlar bir xil xabarni takrorlovchi nashrlarni mustaqil guvohliklardan ajratishi, harbiy hujjatlarni mahalla, mulk va xayriya qaydlari bilan qiyoslashi lozim. Qurbonlar bazasi tuzilsa, unda ism, joy, sana, jabrlanish holati va xabar manbasi alohida ko‘rsatilishi zarur. Bunday yondashuv xotirani saqlash bilan ilmiy tekshiruv talablarini birlashtiradi.

Xulosa

Turkiston Muxtoriyatining tugatilishi siyosiy vakillikni rad etishdan harbiy majburlashga o‘tgan jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Tekshirilgan adabiyotlar Qo‘qonda o‘qqa tutish, yong‘in, ommaviy o‘lim va mulkiy talafot bo‘lganini qayd etadi. Bu holatlar qatag‘onning siyosiy rahbarlar bilan cheklanmaganini, aholi yashash sharoiti va xavfsizligiga ham ta’sir etganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, qurbonlarning aniq jami soni bo‘yicha manbalardagi baholar tekshirilgan ro‘yxat o‘rnini bosa olmaydi.

Muallifning asosiy xulosasi shuki, Muxtoriyatni yo‘qotish bilan mahalliy aholiga qarshi jazo amaliyotlari o‘rtasidagi bog‘lanish hokimiyatni monopollashtirish jarayoni orqali tushuntiriladi. Siyosiy qaror, qo‘mondonlik harakati va ayrim ijrochining zo‘ravonligini ajratish javobgarlikni aniqroq baholashga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda davr matbuoti, xotiralar, harbiy hujjatlar va jabrlanganlar haqidagi ma’lumotlarni yagona manbashunoslik mezonlari asosida qiyoslash ustuvor vazifa bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khalid A. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan // Slavic Review. 1996. Vol. 55, No. 2. P. 270–296.

2. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca; London: Cornell University Press, 2015.

3. Буттино М. Революция наоборот: Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / пер. с итал. Н. Охотина. Москва: Звенья, 2007.

4. Buttino M. Ethnicité et politique dans la guerre civile: À propos du basmačestvo au Fergana // Cahiers du monde russe. 1997. Vol. 38, No. 1–2. P. 195–222.

5. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati hukumati vazirlarining faoliyati va keyingi taqdiri // O‘zbek milliy davlatchiligi tarixida Turkiston Muxtoriyatining o‘rni va roli / mas’ul muharrir B. Hasanov. Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017. B. 42–63.

6. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Turkiston Muxtoriyatga bolsheviklar tajovuzi // O‘zbek milliy davlatchiligi tarixida Turkiston Muxtoriyatining o‘rni va roli / mas’ul muharrir B. Hasanov. Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017. B. 63–71.

7. Бочкарева И. Б. Вопрос о власти в Туркестане накануне и после Октябрьской революции // Society and Security Insights. 2019. Т. 2, № 3. С. 193–202.

8. Mingnarov A. Turkiston Muxtoriyati va uning qismati Turkiston milliy matbuoti sahifalarida // O‘zbek milliy davlatchiligi tarixida Turkiston Muxtoriyatining o‘rni va roli / mas’ul muharrir B. Hasanov. Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017. B. 137–142.

9. Ibrohimjon, M. (2022). BUGUNGI ZAMONDA DUNYODA IJTIMOIY PSIXOLOGIYANING O'RNI. PEDAGOGS jurnali , 13 (1), 77-79.